

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑՈՒ ՕՐԻՆԱԿԸ

ԳԱՐՈՅՐ ՄՈՒՐԱՆԵԱՆ

Ծ. Գ. պատմաճար Մովսէս Խորենացու աշխատութեան 1912ի հրատարակութեան «Առաջաբանում երկի ձեռագրերն ու տպագրերը ներկայացնելիս, աշխատասիրողներ Մանուկ Արեղեանն ու Մէք Յարութիւններ տեղեկացնում են, թէ ամեր այս հրատարակութեան համար ի նկատի ենք ունեցել ման ուրիշ երկու ձեռագրի ընթերցումները, որ հրատարակուած են Թիֆլիսում 1858 թուին «Բնադրատուրիւմ Պատմութեան Մովսէսի Խորենացոյ տպագրելոյն ի Վենետիկ ընդ երկուց ձեռագրաց. երկասիրուիւմ Յակոբայ վարժապետի Կարենեանց»: Այս քաղղատուրիւմը եղել է Վենետիկի 1843թ. տպագրի հետ, ուրեմն տպուական (Վ) օրինակի հետ»¹.

Շարունակութեան մէջ ստուած է, որ քիչեւ երկու ձեռագրերից մէկը պատկանել է բանասէր Արղար Յովհաննիսեանին, եւ Մտեփան Կանայեանի ձեռքով ուղարկուել է էջմիանի գրադարան Փատմութեան աշխատասիրողները փաստորեն հասցրել են քաղղել նրա ընթերցումները, համեմատել Յակոր Կարենեանցի հրատարակման հետ եւ Կ՝ նշումով արտացոլել իրենց հրատարակութեան նախնայականութիւններում Այն պատկանել է Փատմութեան ձեռագրերի Խ (Կատուրգ) խմբին, գրուած է ՌՂԳ (1824) թուին այդ զամուսնոյն աշխատութեամբ եւ փոփոխմամբ ամենուտ գրչաց եւ անհանգիստ տառամամբ ի գաւառ ի գաւառ հալածելով ի ձեռաց մահմետականաց»², Ձեռագիրը (Կ՝) բովանդակութեամբ «Փատմագիրք» է եւ. աբմ կրում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանի 2748 թուահամարը...»³

Կարենեանցի նկարագրած ու համեմատած երկրորդ ձեռագրի (Կ՝) ընթերցումները Արեղեանն ու Յարութիւնները քաղղել են քիչեւ նկարագրութիւնից, ի մասնաւորի նշելով, թէ տայր ձեռագիրներինց երկրորդը յայտնի չէ թէ այժմ որտեղ է, սակայն քաղղուցի տեղեկացնում են, որ «Այս ձեռագիրը, Կարենեանցի ասելով, պատկանել է Թիֆլիսի Ս. Կարապետ եկեղեցու Տէր Յակոբեան խայատուր ծերունի ասագ քահանային, որի պապերն են յիշատակ տուած եղել Թովմա առաքեալի վանքին, թայց Լաղիր շահի գալու ժամանակ հետները քերել են Թիֆ-

լիս: Յնուազայում սոյն ձեռագիրն անցել է Գիտ քահանայ Արամեանցին, որ տուել է քիֆլանցի Արքայել Յամանշանին, եւ վերջինիս մանից յետոյ, տ. Գիտի ասելով, մնացել է մրս ժառանգների մօտ»³,

Կարենեանցի հրատարակած նկարագրութիւնն ու ընթերցումների ընտրութիւնը, սակայն, մասամբ են միայն փոխարինում կ' ձեռագրին, որովհետեւ իր իսկ գնահատութեամբ՝ «Ներկայ տետրակիս մէջ դորս քերիմք միայն այն զանազանութիւնք, որոնք շատ ու քիչ քանի մտքին փոփոխութիւն կը տան, տեղ-տեղ եւս այն քաները եւ բառերը, որոնք քերականութեան ճիշտ կանոնները պահպանելուն ապացոյց կարին լինիլ, իսկ եթէ նրկորոշ օրինակի միջի քոյօր անզգայի զանազանութիւնքը, կետադրութիւնքը, ուղղագրութիւնքը, մակրայից քայերի մօտ յարմար դասադրութիւնքը եւ այլ այսպիսիքը դնելու լինէինք, համարեա թէ այն զորի կետ տպած կը լինէինք»⁴,

Այնուամենայնիւ, հրատարակուած ընթերցումների հիմամբ պարզուած է, որ կ' ձեռագիրը պատկանել է Ա ձեռագրախմբին, որի տակ պիտի հասկանայ «Ամստերդամի անդրանիկ տպագրին պատկանող օրինակներ»⁵ (իսմ՝ abcdef L1 կ' + Վենետիկի երկու ձեռագիր): Փաստութեան երեւանեան 1991թ.ի նմանահետութեամբ կատարուած հրատարակութեանը կցուած Ա. Մարգոսեանի պատրաստած «Լրացման մէջ (Նոր համեմատած ձեռագրեր) Ա խմբի զրչագրերի թիւն աւելացել է եւս երեքով (EFL):

Արդիւտով, Ա խումբն աբժ ներկայանում է 14 ընդօրինակութեամբ եւ բաժանուած երկու ենթախմբի (abcf + EFL կ'ձեւ): Մական ձեռագրական նոր միաստիկների աւելացումն ու Վիեննայի 10 թերթիանոց կրկնազրի եւ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի 8 պատուիրկների ամբողջական կամ մասնակի վերծանութեան իրողութիւնը թելադրում է կէ՛ն ոչ բոլոր ԱՊՏ խմբերի, այսպէս զո՛ն նրանց ենթախմբերի բաժանման ստանել հչգրութեան չափանիշներ կիրառել, որով կը սահմանուեն նաեւ ձերբորդական խմբակցութիւններ՝ որակուած ստացած ձեռագրերի տեղն ու զերը, ուստի ձեռագրերի յարաբերակցութեան Արեղեանի կազմած աղիւսակները կարող են որոշակի սրբագրութեան ենթարկուել»⁶,

Եւ այնուամենայնիւ, կարծում ենք՝ Արեղեանը իրաւացի պիտի լինի Ա խմբի մայր օրինակից (X) սերող երեք ընդօրինակութիւնների (X)X(Լամբը. օր.) | ա) մերժաւորութիւնը սահմանելիս, ինչպէս նաեւ

Լամբրոնացու (X³)՝ չլուսավանդած գրչագրի ընդօրինակուած ձեռագրական ենթախումբ [Կ³ed եւ 1(զզԼ)] առանձնացնելիս⁸։ Յաւոք, այս ձեռագրից ոչ մէկը ժէ. դարից առաջ չէ գրուած (Կ³ - 1871, Ը - 1876, Ժ - 1876, իսկ Կ-ն որ Ամստերդամի 1896ի տպագրի հիմք ձեռագիրն է՝ նոսր-գրով է եղել⁹), բայց նրանց ծագումը անմիջապէս կամ միջնորդութեամբ կիրառով Լամբրոնացու ժ.Բ. դարի մայր օրինակից (անկախ միմեանց Հանգէլդ ունեցած յարաբերութիւնից) նշանակալի չափով դիւրացնում է Խորենացու Փատմութեան ընթացաբնութիւնը եւ Հետազոտողն ուղեկցում դէպի Փատմաբան սկզբնագիրը։

Փատմութեան 1896ի Հրատարակութեան նախաձեռնող ու խմբագիր Քովմա եպօ. Նուրիջանեանը իր ձեռքն անցած գրչագրի մասին միայն այսչափն է ասում, թէ՛ «Նայց տակայն աղայն՝ մեծաւ թախանձանօր զգասս եղբարցոյ սրբազանից ի պատանիւն՝ ձեր սմին ընթեռնելով եւ տեսանելով, եթէ գտանիցի ի սմա սխալումս ինչ, ճերել մաղթմ, զի ոչ հաւանութեամբ մերով՝ եղան այնորիկ, այլ յօրինակէն լնայ ընկալիք, զի զճի միայն ունեար օրինակ, եւ այն նոտր գրով ես, վասն որոյ կարեկցութեան սխալով հայցեմ ներել մեզ»¹⁰։ Եթէ զանց առնենք այդ փոփոխութիւնների վերականգնումը 1913ի Հրատարակութեան մէջ, ապա, դատելով նրա տողատակի ընթերցումների կազմում Կ-ի (իմա՛ սմաներգամեան Հրատարակութեան) Հաշուազէլ ներկայութեամբ՝ կարող ենք ասել, թէ Արեղեանի եւ Յարութիւնեանի Հրատարակութեան հիմք է ծառայել Ամստերդամի 1896ի ընթացիքը, որի հետ Համեմատութեան են առնուել միւս բոլոր ընդօրինակութիւնները։

Կարենեանցի նկարագրած երկրորդ (Կ²) ձեռագիրը Կ-ի հետ Լամբրոնացու գաղափար օրինակը հիմք ունենալով Հանգերծ, ընթերցումներով նշանակալի չափով հեռանում է նրանից, Հետեւաբար Խորենացու Փատմութեան գիտական-քննական Հրատարակութեան համար նրա ընձեռան ընթերցումները պահպանում են իրենց կարեւորութիւնը։ Բարեբախտաբար, այդ ձեռագիրը եւս ի վերջոյ Հանգրուանել է Մատենադարան, ուր եւ գրանցուած է 10000 Համարակարգումով¹¹։ Տողերիս Հեղինակը՝ արդէն առիթ ունեցել է ավստաներով արձանագրելու, որ այդ ընդօրինակութիւնը գուրա է մտաքնն Փատմութեան 1901ի ճշգրտումից¹²։

Թէ եւ ձեռագրի նկարագրութիւնը տրուած է Կարենեանցի ճիշդագրութեան մէջ եւ Մատենադարանի Յուշագրում, արեւումնայնիս այստեղ երկրորդենք որոշ իրազմութիւններ։ Փատմութեան խմբագիրը ա-

անդառնան է՝ «Հայոց պատմութիւն յերիս հատածս, ասացեալ Մովսէսի խորհնացոյ ի խնորոյ Սահակայ Յագրատունոյ» (էջ 21):

Քաղաքին սկսուած է էջ 64-ով, որ խորան ունենայու պատճառով մազադաթեայ է (մազադաթի շարունակութիւն կազմուած է 719 թերթեր): Հանդիսաւոր բարբոթի, բուսականաբան մանրագիր եւ իրազատուած լաւ լուսանցներ պատկերազարդ է: Գրուածներ խորագրեր կարմրազեղով են: Տպագիր վերջնող յտակ գրչութիւն է, խորագրերի գիծաց լուսանցազարդեր են, որոնց մէջ ներդրուած են Փատմութեան գլխաւաճարները: Քաղաքին ու յիշատակարան-յիշատակազրութիւններն աւարուուած են ՁԱՎ էջով, որին յաջորդուած է երեք շարուած էջ: Այս ուստիսեղ կան ուշ շրջանի անվարտ յիշատակազրութիւններ, մազթանքներ:

Մազադաթեայ երկաթագիր երկթերթ պաշտանակին (Հատակոտոր Աւետարանից) յաջորդուած է ուշ շրջանի գրչափորձերով յիշատակազրութիւններով ու Մովսէսի Աւարտանցու (ԺԹ գար) երկու շառատազով ներկայացող մէկ թերթ (17): Ստացողի 1802ի յիշատակազրութիւն կայ ՁՎ էջում (գլխացանկի աւարտոց յետոյ): Արդպիսից կան եւ այլ էջերում, մասնաւորապէս՝ «Յամի տեսան 1838, յունվար 30 օրն Տիփսիս քաղաքումն լիտր երեք արասի մէկ մէկ շահի քամբակ ծախվեցաւ, որ է շատ էժան» (144): «Ի 1843 ամի սեպտեմբերի 23-ին Տիփսիս քաղաքումն կարկուտ էկաւ մէկն մէկ լաւ մեծ գագալի չափ» (144):

Խորհնացու Փատմութեան յաջորդուած է նոյն գրչազրութեան երեք շառատոց շառատեղութիւն (էջ 218), որի առաջին երկու շառատոցները նոյնութեամբ եղել են Քոյմա Վանանդացու տպագրութեան գրչազրութեամբ: Այս փաստը ենթադրել է տալիս թէ այդ երկու տունը գալիս է Կ⁸ եւ Ե-ի գագաթաբար օրինակից, որ կարող էր Համբրոնացու ժամանակներից լինել: Թիւ 10000 մեռազրի ստացող Մովսէսը եղածի վրայ աւելացրել է նախաբանը մէկ շառատոց, արձանագրելով իր ստացող լինելը¹⁵: Ստորեւ բերուած ենք յաճանայ եւ արձակ յիշատակարանները (նրանք առկայ են նաեւ Կարենեանցի Վարդգատութեան ներածականում):

«Նորեակ հատածք սոյն մատենի վիճազրութեան է Մովսէսի խորհնացոյ գերադրական, Յորս ու պատմէ զգործոց քաջաց մեր մայրնական՝ Առ ի նոյն սերունդք զարմից Արեթական:

Որք տերութեամբ բրնակին Հայկայ զաշխարհս կալան

Մինչև ցԱրշակ արքայ հզօր Պարթևական,
Ռոքի ըզխայր փոխանակեալ հնետական
Բարեբախտեալ բողիմ զանուն յարողական:

Սոյն մատենի եղէ ստացօղ ըստ փափագման
Պիտակ անուն Մովսէս ի դասս ուսուցչական
Ան ի գրօսանս մտաց իմօց զուարճական
Եւ յետ մեր որք զայս վայելին ոմնակականս:

Ստացողի բուն յղատակարանը բառականաչափ հանգամանայի է եւ կարեւոր տեղեկութիւններ բովանդակող. «Յամի հազարերորդի հարիւրերորդի եւ քսաներորդի թուականութեան Հայկայինս տոնի եւ պիտականուն Մովսէս, հոսկ վերջինս ի խումբս ուսումնականաց եւ երկրորդս ի պարս քարոզյաց, ստացայ զՎիրս պատմութեանց Մովսէսի հորինացոյ մեծի ձերբողահօր հոչակելոյ, որ է յայտարարութիւն մախնեաց մերոց պատկառաց եւ պայազատասերունդ իշխանաց յաւտ իմն ճոխ եւ հարուստ ռճով եւ ճշմարտագիտ զրուցարանութեամբ եւ ամենիմաստ յեղանակաւ: Բայց օրինակ եւ մախազաղափար, յորմէ անանգեցաւ սոյն այս մատեան, զուստ հնագոյն գծագրութեամբ եղեալ յաղագս Ներսէսի Լամբրոնացոյ արքեպիսկոպոսի սրբոյ Տարսնի քաղաքի, զոր եւ ընտրեալ մեր օրինակել տուաք ուրումն զլլի եւ սրբագրեցաք ըստ կարի մերում սակս առ ուրեք - ուրեք տարածանելոյ:

Արդ, ոչք զաղափար զայս մատեան անուրք եւ որք ընթեմուրք եւ յանիր իմիր, յիշեսիրք զմեզ քարեզոյն մտօք առ Աստուած բողոքիւն շնորհել թագում յանցանաց մերոց յատուն աներեկի՝ հանդերձ ծնողօք եւ համօրն ի սմա աշխատատրօք, զի եւ ճեզ մոյն պարզեմսցի յերանականն զատառի: Ամեն, եղիցի:

Ընդ որս եւ զիս՝ Յովհաննէս սպասատր վեհիս մեծի, սակաւ աշխատօղ եւ կազմօղ այս մատենի յիշեսիրք հանդերձ ճնօղք» (էջ 213v)

Մովսէս պատուիրատու-խմբագրի (սրբագրողի) ինքնուրուք պարզելուն օգնում են այս ու այլ մեծազրական յղատակարաններում ներքան ներկայացնող որակումները՝ «վերջինս ի խումբս ուսումնականաց», «երկրորդս ի պարս քարոզյաց», Բառացիօրէն նոյն արտաբացումներն ենք դանում Վիննայի Միլիթարեան մատենադարանի թիւ 65 Աստուածաշնչի 1886ի նորոգման յղատակարանում, որ կատարուած է՝ «մեծի քաց հանտրի եւ անյարք փիլիսոփայի Մովսէս հագիացեալ թարմնապետի, դիտապետի եւ արքեպիսկոպոսի Բջմոյ մեծ մահանգի Արարատեան երկրի» պատուէրով: Մովսէսը այստեղ էլ ի-

րեն կոչում է՝ «վերջին յուսումնականաց եւ երկրորդս ի խումբս քարոզողաց»¹⁴։ Յանձին նրա մենք ունեցել ենք ճարտասցու Պատմութեան օգին ու պատմեալներ ըստ ամենայնի զհաճաող ուսումնական եւ քարոզիչ, «սակս ստ ուրնք-ուրնք տարածանելոյ» բնօրինակից սուտոյ ու «սքրագրողոյ» մշակութային կրեւելի մի գործիչ։ Փրշագրի էջերին նկատելի են բնօրինակութիւնը զազախար օրինակի հետ վերահամեմատելու հետքերը՝ զրէի վրեզմամբ եղած կրկնութիւնները հանելով, բացթողումները լրացնելով եւ վրիպեալ բնօրինակները ուղղագրելով։ Այս պարագաները գալիս են վկայելու, որ Մովսէսի պատուէրով գրչագրուած օրինակը ստուգապէս հարազատօրէն վերարտադրում է Ներսէս Լամբրոնացու մտքին եղած խորագրութիւնը եւ սպա՛խորանները, լուսանցազարդ-զլրացարդերը եւ յատկապէս բացառիկ յատկութեամբ ու խնամքով կիրառուած մանրատառ քոչրագրերը նպատակ ունեն «զայս մատենան» «զաղախար առնել» սոյլ (իմա՛ օրինակից, բացմայնից), ընթերցողին հասու դարձնելու «յայտարարութիւն մայնմանաց մերոց պատկառոցաց եւ պայազատանքունց իշխանաց յաւտ իմն ճոխ եւ հարուստ սճով եւ ճշմարտագիտ գրուցարանութեամբ եւ ամօնիմաստ եղանակաւ» գրուած *Հայոց Պատմութիւնը Մովսէսը ԲՔԻԻ* նախկին առաջնորդ եւ *Հայոց սպագայ կամօղիկն Փիլիպոսի աշակերտն է, ԲՔԻԻ առաջնորդութեան նրա շնորհը եւ տեղիս Ս. Աստուածածին եկեղեցու արդիւնաշատ բարեկարգողը*։ *Հայր Լեւոնը Ալիշանը նրա առաջնորդութեան տարիները որոշում է՝ 1848-1868, սակայն ճարտասցու Պատմութեան շխատակարանը այն երկարացնում է զունկ մինչեւ 1871 թուականը*։ *Ընդ որում պարզում է, «զարդողոյ յարկորումը սոսկ մեծարում է, այլ նաեւ Հռոմի հետ «միարամութիւն փափագողներ»ի համակեր լինելու արտայայտութիւն»*¹⁵։

Մովսէսի շխատակարանի գրութիւնից 23 տարի յետոյ (1874 - 1143/1894), հաւանաբար մեծագրի անանուն գրչի կենդանութեան իսկ օրօք, այն դարձել է նոր ստացող Մեսրոբի սեփականութիւն եւ ժողովուրդի ինչ ժամանակաց» նախորդել ս. Թովմա առաքելի վանքին Ազգայնական վերում գրուել է նոր շխատակարան, կատարուած մեծագրի թուն գրչութեամբ։ «Չվերջին ստացող սորին պաշտնի վերոյ գրեցելոյ տեսնո Մովսիսի, լոկ անուն Մեսրոբս յիշել մարքին ի մարքափայլ յարօրս ընթերցողաց սորք եւ երջանիկ եղբարցդ, որ եւ զկնի մահուան սրբին ստացողի ստացնոյ թագում փափագամօք ստացայ գաս ի հալալ արդեանց իմոց եւ ետ սող ինչ ժամանակաց ետու կամօք եւ յօժարութեամբ պոխիս յիշատակ հոգոյ իմոյ ի դոսն սրոյ ստարելոյն

Թումայի եւ ի ձեռն տեսան թագմաշխատ եւ քրտնաջան Յովիաննու թացահանճար թարութեաց պետի, զոր եւ մեր այսպիսում վշտաշատ ժամանակի շինեաց զեկեղեցիս զանկակատանովն հանդիւր, ուր եւ յամենայն տեղեաց ամենայն որ ընծայարեաք լինէին նորաշէն եկեղեցեացս: Որ եւ ծա նուստ եւ պիտականուն Մնարոք յետնեալ ամենից աշակերտ տեսան Յովիաննու համճարագոմ թարումոյ ըստ կարի իմում իբրու երկուս լոճայս այրոյն արկի զսա ի գանճանակ տեսան ի յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ իբրև ընծայ նորոնճայ եկեղեցոյս: Եւ որք յանդգնին հանել զսա ի դրանէ սքոյլ առաքելոյս Թումայի նզովս ի տեսանէ ընկալցին եւ անձիսք դատապարտեսցին, ամեն:

Եւ այս եղև ի թուականութեան Հայոց ՌՃԽՂ» (214Ը):

Այս յիշատակարանի պիտի մեծար կարելի է ձեռագրի Հետ կապուած մի քանի կարեւոր ճշգրտումներ կատարել: Նախ՝ ստացող Մնարոքը պատուիրատու-խմբագիր Մովսէսի «պաշտնէն» է, որ պաշտակց կորի տեղափոխան տարրերակն է եւ հաշտանեայ, սպասուորք պիտի նշանակելու Ես սի հալլալ արդեանց» վճարել եւ տէր է զարձել ձեռագրին, իսկ «ետ սող ինչ ժամանակաց» այն Նուրիկ Ս. Քոզմա առաքելայի վանքին: Խօսքը, տնչուշտ, Աղույիսի նշանաւոր վանքի մասին է, որը 1894ին վրասի հիմնաւոր նորոգութեան է ենթարկուել, ինչը վկայուած է մի քանի վիճագրով¹⁶: Ստացողի յիշատակած «թագմաշխատ եւ քրտնաջան Յովիաննու թացահանճար թարումապետը Աղույիսի դպրոցում զաստանդոց եւ թաղում գիտուններ իր շուրջը համախմբած Յովհաննէս վարդապետն է, ի ձեռ որի եւ կատարուել է նուիրատուութիւնը¹⁷: Ստացող Մնարոքը այդ «հանճարագոմ թարունու» աշակերտն է, ուստի նախընտրել է ձեռագիրը ԲՅԻԻԿ Աղույիս տեղագիտել, ուր, պիտի կարելի, առաւել ճանաչում ունեցող ձեռագրական հաւաքածու եւ գոյրոց կար¹⁸:

Բացատրութեան կարտ խնդիրներէջ մէկը, աշուածենային, բուն ձեռագրի գրչութեան եւ 20 տարուց աւելի ուշ կատարուած յիշատակարանի նոյն ձեռքի գործ լինելն է: Վերջ մենք փորձելինք այդ թացարեղ ԲՅԻԻԻԻ կամ Աղույիսում նոյն գրչի ներկայութեամբ Մահաթն ամենեւին թացարուած չէ, որ կիլիկեան այդ կանոնաւոր եւ նոր ժամանակներում համեմատաբար մանրատու զարձած բոլորգիրը գործածող գրիչներ կարող էին լինել տարրեր գրչաւանդում: Եւ իբրք, Խորենացու Փատմութեան սոյն ընդգրկեակութեան գրչութեան Հետ գրիչէ նոյնական տառակներ են գործածում իբր սնծանոթ եւ տար-

րիւ զխիճնելում գործող գրիչներ Յակոբ Եսարկաւազը (Կ. Պոլիս, 1847) եւ Աստուածատուր Բաւանան (Իսպահան, 1860)²⁰։ Փրշուժեան այդ տեսակը, ուրեմն, մէկ կենտրոնի ստեղծանք չէ եւ մշակուած ու տարածուած պիտի լինի ոչ առանց ժամանակի գործածուն տպարանական տառանկերի ազդեցութեան։

Վերջին համեմատարար մուտայուն յիշատակագրութիւնը կատարուել է Փաստութեան առաջին գրքի գլխացանկի երկտողեայ աւարտից յետոյ ըստ մասցան գրադաշուած, նորագործի՝ Նրա բովանդակած հիմնական տեղեկութիւնն այս է. «Անձի ձեռքորդաւոր եղակելոյ ճառապատումս զայս գիրք՝ կոչեցեալ Մովսէս Խորենացի, շնորհեցաւ ի Յակոբայ շնորհագարդ քսեանայէ յաներ որդոյ իրում ամիմաստ Գրիգոր դպրիս, յորմէ շնորհակալեալ մեր շախմբ ոչ սակաւս։ Յիշեցէք ի քարին։

Այլ զայս ես եմ, զի որք յորդոց իմոց յիճրեանս սեփեակամնն իմ զկնի՝ անդամդաղ զսա ըմբերցնմ, եւ որքան օգտին ի ամանէ՝ յիշեցնմ ի քարին զվերոյ գրեալ այլոմ հորաքեռ իւրեանց զտէր Յակոբն եւ զիս՝ զիայրս իւրեանց զԳրիգոր անհրաւեանց դպիրս, որ եղէ...

Գրեցաւ ի 1803 թուին Փրկչի, իսկ Հայոցս 1252 մայիսի օր ատաքին, ի Տրէքուն գիտս մեր, որոյ եմք՝ տէր եւ ազմիս որոյիք ընդ այլ տերանցն տեղոյս» (էջ 2V)։

Ըստ Կարենեանցի աշակերտ Յովհաննէս Տէր-Քաջատուրեանի աւանդած տեղեկութեան²¹ ժ.Ը. գարի մնականներին՝ Նադիր Եանի արշաւանքի ժամանակ Ազուլիսից Քիթիս վերաբնակած իր նախնիք բերել են այս մտազիրը եւ, ինչպէս սոյն յիշատակարանից ենք տեղեկանում, իբրեւ Տէր Խաջատուրի՝ Եօր՝ Տէր Յակոբ Բաւանայի սեփականութիւն, որոշ ժամանակ գտնուել է հրատարակելու համար նախապէս արժ գոյութիւն լուծեցող Տրեքուն գիւղում։ Ապա վերստին դարձել է Քիթիս, ուր եւ արժանացել է Կարենեանցի գնահատութեանը։

Ներսէս Լամբրոնացու պատուիրած օրինակը նախագաղափար ունենալը երկու ուշագրաւ իրողութեան է մղում մեզ՝ նախ, նշանակալիութիւն կանխում է Խորենացու Փաստութեան առաջարկութիւնը բոլոր ամբողջական ընդօրինակութիւնները եւ ապա՝ կարելի է վստահ լինել, թէ Լամբրոնացու համար գրուած օրինակը բաւականաչափ խնամեալ եւ ժամանակին շքեանառան եւ ճանաչում ունեցող պիտի լինէր։ Այս պարզապէս ընդհանրական քննութեան համար ամենեւին շքեանցի կամ զանցանկի մանրութեան չեն Կարենեանցի արգարացի գիտարկմամբ այն ամենայն կատարելութիւն ունի, զորս կարելի է տեսնել մեծ զգու-

շտրեամբ լաւ տպարանո՞ղ տպած գրքերի հետ»։ Կարծու՞մ ենք՝ այս դեմատուրիւնը վերացրելի է նաեւ Ներսէս Լամբրոնացու օրինակին՝ Հաւատարմագրու համար, թէ՛ 1515ի հրատարակութեան ընկալի ու նրա տարբերակները՝ առկայութեան իսկ պարագայում այս մեռուցրի ընթացումները ընկալական առեւտր ունեն, ստորեւ ներկայացնում ենք Փաստութեան երրորդ դրքի վերջին գլխի (ԿԸ)՝ Եղանակօր Ոգրի ընկալի համեմատութեամբ եղած ընթացումները։

Ը/Ք	1015 ի հրատարակում	ձեռագիր թիվ 10000	Նախնի ընթացում
308	11 վեհադոյն 11-12 ճ.	վերացրի և իմատուռն	վ՜ cklprs abde
309	2 սենայ 5-6 պաշտօնաւորութեամբ 8 բաժնաւորներ 9 որդւոց 10 արժանեացի 11 յախճաթ 12 յաւարտի 13 ստացրի 14 յերրորդ 15 ժամանակ և.	տանեայ պաշտօնաւորութեան բաժնաւորներ որդւոց արժանեաց յախճաթ ամայնի յաւարտի ստացրի կերպար ժամանակ և.]	bdek bde llh վ՜ adenr abdep bde bde abde ս՜ակք (զ) a abdeoprs
300	1 ձերբաւորութեան 2 պարտաւորութեան 3 պաշտօնաւոր 4 Շուռն 5 ժողովուրդ 6 թշուառութեան 7 յերկրի 8 յարմար 9 ժողովուրդ 10 զՅիսուս 11 Սեղեկի 12 ուրիշ է 13 Մատթիոյ 14 ընդգիտական 15 զՅիսուս 16 պարտաւոր 17 Մատթիոյ	ձերբաւորութեան պարտաւորութեան պաշտօնաւոր Շուռն ժողովուրդ թշուառութեան յերկրի յարմար ժողովուրդ Յիսուս Սեղեկի ուրիշ գոյ Մատթիոյ ընդգիտական Յիսուս պարտաւոր Մատթիոյ	bco S@ab abdc bc abdc bdeos dc abde bde bdegh brs bdeopqrs bde bde զ՜ bde

301	<p>1 գրան 2 և սնուցին 3 զգարմ 4 արուհարու յարմարութեամբ 5 Քնդանդելոյ յուսարոյ 7 արտեմուսնանն 8 սանդ սնուսնանն սոյս 9 ևսոյ սոյսոս 10 վասնիկ 12 ո՞ր զուարթ 13 ո՞ր ինդամբս սիրան սրանկնայ 14 ո՞ր ... ևանայարևոյ սխառութեանց 15 մարտն</p>	<p>ցրան և սնուցին զիս զարմ արուհարու յարմարութեամբ Քնդանդելոյ յուսարոյս արտեմուսնան սանդ սնուսնան սոյս ևսոյ սոյսոս վանիկ ո՞ր է զուարթ ո՞ր է ինդամբս սիրան սրանկնայ ո՞ր է ևանայարևոյ սխառութեանց մարտն</p>	<p>bdc ԽԻ՛ bdc Վ abdenogr de և սոս deqn ԽԻ՛ de և de ԽԻ՛ s degnopqr ԽԻ՛ de t՛, q՛ սոցի ԽԻ՛ f՛ սոս և սոս ԽԻ՛ f՛ de և d և սոս և սոս ԽԻ՛ f՛ de</p>
302	<p>2 յառաջգնումք 3 մասամբ ինչ յարդարս 7 գան 8 քանք որ ինչ 10 վասնայն սոցոս ընկնիկ 17 զկուս 1 իմ</p>	<p>յառաջգնումքանն մասամբ յարդարս գար գանք որ ոչինչ վասնայ սոցոս ընկնիկ զկուս [և՛]</p>	<p>c ԽԻ՛ de de deqj Sև ևն մար ևն մար ևն մար deqk deqk deq g] և de սոց deqk ԽԻ՛ de ԽԻ՛ f՛ de և f՛ deq deq և de deqk և f՛ de և սոս</p>
303	<p>գմիտ վանայնայ 2 րան վարչի զերուսանայ 3 զզէ գան սասարանայ 4 իանդից սոցոս 5 զարդարութեան 7 սոցոս 8 յարտիկ 10-11 զարմից Երեմիայ 12 Քրուսոսոց</p>	<p>գմիտ վանայնայ րան վարչի զերուսանայ զզէ գան և իմ զզէ գան սասարանայ իանայ սոցոս զարդարութեան սոցոս զարտիկ զարմից Երեմիայ Քրուսոսոց</p>	<p>deqk deq g] և de սոց deqk ԽԻ՛ de ԽԻ՛ f՛ de և f՛ deq deq և de deqk և f՛ de և սոս</p>

	13 Զարգարյան 14 և ինքնաձեռք 15 ընտրանք	Զարգարյան ժողովրդի ինքնաձեռք ընտրանք	Ք Կ' ձձ Ք ձձ
364	1 Աստուած ընտնել 2 զինքանկ 6 բանից 8 առ ուսումն 9 գտնուցիլինն 10 կնիք 10 ազանք աշխարհուհրք 10 անհաստար 22 փոփոխել	ընտնել Աստուած զինքանկ բանից և առ ուսումն գտնուցիլին կնիքից և ազանք աշխարհուհրք անհաստար փոխել	Ք ձ Ք ձ Ք ձ ա սեցլ - ձցկ - ձ ՔԿ' շ
365	1-2 աստուածաբանաց 2 բարբառք խորտակարծրք 4 անպիտանք առուկույն 5 անբերուցիլինք 6 անանկուցիլինք 6 սիրտաց 10 հրաման տալով 15 նկուցիլինք	խառնակաբանաց բարբառք խորտակարծրք անպիտան առուկույ անբերուցիլին անանկուցիլին սիրտաց հրաման տալով իման և նկուցիլին	ՔԿ' զ' ձ Կ' զ' ձցլ Կ' ձցլ ձ Ք շ Ք ձ Ք ձ ձ Ք Կ' զ' ձձ ձցկ
366	4-6 լամենայն եղանակաց 5 Աստուածացան զիրք հրդույ լանկ կանկույ Պատմութեան Հայրք Մենաց	լամենան -	Կ' ձ -

Բնու չենք կարծում, թէ մեր նկարագրած ձեռագրի բերած ընթերցումները անպայմանորէն նախնարիչի են, բայց որ նրանք միւսներէջ ոչ պակաս մասնակցութիւն կը բերեն առկա ընթերցումների հիմամբ բնագիրը նախնական միակնին մտնեցնելուն՝ կարելի է վստահ լինել: Մենք արդէն առիթ ունեցել ենք լրջեցնելու, որ Արեղեանը 1913ի հրատարակութիւնը լեռնաբան չէր համարում, որովհետեւ իր իսկ հասարած տարբերութիւնների մէջ բնագիր մուծելից բացում տարբերակներ էր տեսնում: Այսուհետ նորինացու Պատմութեան նոր հրատարակութիւն ձեռնարկելիս պատշաճ տեղ պէտք է լստկացնել ներսէս Լամբրոնացու օրինակը պատկենոյ գրչագրին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Մախչիկ Խորհրդայնայ Պատմության Հայր, աշխ. Մ. Արեղեան և Ս. Յարուսիանան, Տփլիս, 1918, էջ 6:
- 2 Եւթ, էջ 10. Հիմա՝ Լախիկն Ջեղաղբերի ձխ Դարի Յխառախարաններ (1821-1869թթ.), Հաս. Բ., կազմեցին Լազարի Եսայիան, Աշոտ Յովնանյան, Երևան, Կար. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն 1970, էջ 190:
- 3 Մախչիկ Խորհրդայնայ Պատմության էջ 1:
- 4 Բաղադատության Պատմական Մախչիկ Խորհրդայնայ Ծրագրերի 1 Վեճակի Ընդ Երկուց Ջեղաղբու, Կրկանաբանական Երկուցայ Գործադրանք Կարենան, 1 Տփլիս, 1908, էջ 7:
- 5 Ջեղաղբական խմբերի առանձնաբանական նկարագրությունը տե՛ս՝ Պատմական 1912ի Հրատարակչական Առաջարկի Ը-Բ Վերան. Աշխատակազմի թարգմանչականը՝ «1 խմբի մեջ պետք է ծանոթանալ որե՛նձ Անտերրամի անդամի տղապահին պատկանող օրինակներ, Տ խմբի մեջ ճանճմ են այլ օրինակներ, որոնք պատկանում են Վեճակի տղայական դարձած տղապահին (չ Թ)»: «1 և Տ խմբերի խառնուրդ են կազմում մի շարք ճեղագրներ, որ նշանակել ենք ի տասուր (չ Ժ)»:
- 6 Եւթ, էջ 10-10. Առում ենք «Մ. Արեղեանի կազմած աշխատանքը, որովհետև «Առաջարկելու Յարուսիանանի՝ Հես Դրամի ստորագրելով իսկ՝ յանտի իտալում է կարելի թուով»:
- 7 Մ-ից Կամարաղբուրը տղայիս Վեճակին է պատկանում:
- 8 Եւ ջաղգրի՝ տակ պետք Կամարաղ Թ (Խառնուրդ) խմբի մաջը որինակի (ԺԳ-ԺԳ-ԳԳ) առաջին (ԿԱ) մաջը Երա նկարագրությունը տե՛ս՝ «Առաջարկելու Ջեղ պարբերական» տակ, էջ 10-10:
- 9 ՏԵ՝ Ե. Ա. Ունանան, Ք. Ա. Կարստան, Ա. Ս. Մուսխան, Հայ Գրքը 1513-1800 Քառանկներ, Երևան, 1988, էջ 117:
- 10 Անդ. Ծրագրերի և տղադրական պարագաների մասին տե՛ս՝ Դր. Մարտի Ե-Գ. Գրեղարան, Հայ Գրքի Եւ Գրադրություններ Հրատարակելու Կանոններուց Մասին, Վեճակ, 1900: Խորհրդային են վերաբերում պրքի 26-27 էջերը:
- 11 Կարնառան նկարագրությունը տե՛ս՝ Ծրագրի Ջեղաղբուց Մարտի Առում Մանկադարանի Հաս. Բ., Երևան, 1970, էջ 1037:
- 12 Պարտը Մուրաղան, «Ջեղաղբական Գրադրությունը Խորհրդայն Պատմական Լեզվաբանական Ինստիտուտի Վերականգնելու Առումները», Լախիկան Հայագրագրական Հանդես, Հա. ԲԱ, 2001, էջ 70-70:

- 13 Այս եւս լրացուցի արդարեւ է, որ Ամանդուսի արդարեւ ձեռագրական կոճը մեզ պատկերաց թիւ 10000 գրչապիղ չի ընդգրկեցուած, ինչպիս կարծիք են 1913ի հրատարակութեան աշխատանքները (էջ 6):
- 14 Յն՝ Ե. Տաշեան, *Յուզում ձեռագրաց Յամեանայրանի միջնադարեանի վիճակն*, Վենետիկ, 1900, էջ 290: Յիշատակարանի միջին աչք ծածկի է կոչել Ազիզյանը (ան՝ Կրտ՝ Արարատ՝ Բնակարար Լալապատեանցը, Վենետիկ, 1900, էջ 270):
- 15 Ազիզյան, *Արարատ*, էջ 270:
- 16 Է. Դ. Ազիզյան, *Սիւսիան*, Վենետիկ, 1868, էջ 327-330:
- 17 Յովհաննէս զարդապետի աշխատանքների մէջ էին նաեւ Նազար Յովնաթանն ու Կրտ Նազար, ունեւ չա իրեն զրիչ-ժողովոյ նկարչներն Յն՝ Արզում Ազիզյան, *Ընթացիկներ Պատմա-Պատմաբանական Յուշարձանները*, Սրեան, «Լալապատեան հրատարակչութիւն», 1978, էջ 80-81:
- 18 Ի. զարդապետի ստեղծ կար 70 գրչապիղ ժամանակ Կրտի նկարչութիւնը ան՝ A. I. Tumanov, "Arмянские Древние Рукописи Monastirya Sv. Fomi" (*Լալապատեան Համեան Հին ձեռագրեր*), *SMOMK*, vip. XXI X, Քիմֆիս, 1901, էջ 1-18, Հվտւ՝ Գլխոյ Տէր-Վարդանեան, «Լալապատեան ձեռագրերի նորոտեան Լալապատեաների Յուշարձանի Հրատարակչութեան նկարչութիւն», *Երեւան*, 2003, Է, էջ 98:
- 19 Կրտի նկարչութիւնը ան՝ Michael E. Stone, Dickran Kouymjian, Henning Lehmann, *Album of Armenian Paleography*, Aarhus University Press, Copenhagen, 2002, SM 446, 456 (N 165, 170):
- 20 Կարենեանց, *Բացատրութիւն*, էջ 5-6:

NERSES LAMBRONATSI'S MANUSCRIPT OF
MOVSES KHORENATSI'S HISTORY
(Summary)

PARUYR MURATIAN

Paruyr Muradian focuses in this study on what he argues are the three most important editions of Movses Khorenatsi's *History*: Venice, 1838; Tiflis (now, Tbilisi), 1913; and Yerevan, 1991. These editions have taken into account the first scientific text of Khorenatsi's *History*, based on the comparison of various manuscripts, published in Venice in 1838. Manuk Abeghian and Seti Harutunian compared this edition with additional manuscripts before publishing their scientific version of Khorenatsi's *History* in Tiflis in 1913. This 1913 edition was republished in Yerevan in 1991, together with an addendum that highlighted newly accessible manuscripts of Khorenatsi's *History*. Muradian draws attention in this article to the exceptional value of Nerses Lambronatsi's own manuscript copy of Khorenatsi's *History*. After making a number of important textual comparisons, Muradian argues that there is still work to be done in the long run to reconstruct the original version of Khorenatsi's *History*.